

УДК 351.862.4:342.571

Ю. Д. ДРЕВАЛЬ

**“ДЕМОКРАТІЯ” ЧИ “РЕСПУБЛІКА”?
(ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТКОВИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ
СИСТЕМИ НАРОДНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА)**

Розглянуто питання початкового стану дослідження теорії парламентаризму. З'ясовано, що вже на рубежі XVIII-XIX ст. було виведено загальновизнані на сьогодні принципи народного суверенітету і народного представництва.

The issue of the initial state of investigation. The theory of parliamentarism has been researched. It has been ascertained that the principles of popular sovereignty and people representation that are generally recognized nowadays has been already deducted on the boundary of XVIII- XIX centuries.

Грунтовне дослідження явища парламентаризму розпочалося в епоху буржуазних революцій, які знаменували початок нової ери в історії цивілізацій, тобто в другій половині XVII-XVIII ст. Воно пов'язане, передусім, із напрацюваннями Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Е. Берка, Е.-Ж. Сійеса, А. Гамільтона, Дж. Медісона, Дж. Джея, Т. Пейна та Дж. Бентама.

Сучасне дослідження зазначеної в назві підрозділу проблеми традиційно проводиться в руслі історії та теорії політико-правової думки (наприклад, розвідки Г. Демиденка, Д. Себайна та Т. Торсона, В. Скиби, В. Горбатенка та В. Туренка та ін.). До позитивних якостей такого підходу, передусім, слід віднести широту предмета й упорядкування політико-правової спадщини. Конкретніше стосуються до нашої проблематики напрацювання на теми теорії демократії (Ф. Бенетона, Р. Даля, А. Лейпхарта, О. Скрипнюка, Е. Хейвуда, Д. Хелда та ін.), в яких певну увагу приділяється й витокам представницької демократії. Але в розрізі нашої проблематики обом зазначенім підходам властиві й деякі негаразди, зокрема поверховість з'ясування окремих питань, що стосуються зародження та еволюції знань про народне представництво.

Відтак, завданням цієї роботи визначено з'ясування суті знань про народне представництво і парламентаризм у вказаній період.

Відомо, що теоретичним фундаментом для пionерів досліджень проблем народного представництва були досягнення політичної думки попередніх часів. У цьому відношенні слід відзначити концепцію народного суверенітету, яка до XVIII ст. не включала проблеми представництва (див., напр., відповідні напрацювання М. Падуанського та Ж. Бодена) та загальноприйняті на той час уявлення про демократичне або республіканське правління, які також базувались на прямій участі громадян в управлінні державними справами. “Демократія була демократією загального зібрання громадян, і в самому понятті “представницька демократія”, – за зауваженням сучасного дослідника Р. Даля, – тайлась суперечність” [4, с. 93].

Провісником перемін нового часу став англієць Т. Гоббс (1588 – 1679), який опрацював конструкцію, що заклада основи сучасної політики в її ліберальний версії. У рамках нової ідеології визначальною стала сформульована ним концепція суспільного договору між вільними громадянами для захисту і найбільш повної реалізації їхніх природних прав (сугтевий штрих, договір не між народом і носіями верховної влади, а між самими людьми, що не завжди відзначається в літературі!). Покора загальній волі та державі – Левіафану (який в авторській уяві є штучним сукупним організмом, що базується на складуванні волі окремих індивідів, таким собі “квазіорганізмом”) – базується на добровільному і вимушенному виборі.

Т. Гоббс, як це випливає з його роздумів, явно не розраховував на добровільну згоду громадян із кожним окремим рішенням влади. Відтак, він не виводить цих рішень із волі народу, наполягаючи лише на тому, що народ, поставивши над собою владу (чи надавши підтримку наявній владі), тим самим зобов’язується і коритися цієї владі. Мислитель стверджував, що “природний стан людини – це війна всіх проти всіх”, і саме цим пояснював необхідність як концентрації влади державою, так і лояльності до неї з боку народних мас [3, с. 9, 36, 172].

Отже, сутність цієї теорії можемо охопити таким логічно-структурним ланцюгом: природа розділяє і протиставляє людей, налагодити їхнє співжиття може лише держава, розуміння цього змушує людей добровільно підкорятися правителям (як обраним ними, так і сановним).

Саме в цьому полягає вузол так званої “проблеми Гоббса”, яка жваво дискутується в сучасній літературі. Французький політолог Ф. Бенетон вважає, що вивищення Т. Гоббсом “держави-Левіафана” хоча і є авторитарним рішенням, “але воно певною мірою наближає ліберальне рішення” [1, с. 75]. Натомість український дослідник Г. Демиденко наполягає на тому, що “це не гімн тоталітаризму, а правова альтернатива громадянській війні, війні “всіх проти всіх”, безсилию влади” [5, с. 130].

Прикінцева оцінка політичної концепції мислителя мала б залежати від його ставлення до вже існуючих на той час елементів народного представництва, але, на жаль, у працях автора концепції суспільного договору відсутній розгорнутий аналіз цього питання. При цьому слід враховувати, що в його роздумах зачіпаються питання, які з часом знайдуть втілення у проблемах легітимності влади й політичного представництва.

Продовжив аналіз політичної влади англійський філософ і політичний діяч, засновник філософсько-політологічної системи класичного лібералізму Дж. Локк (1632 – 1704). Він уже позувся надмірного фатализму й страху перед природним станом людини. Висхідний постулат політичної доктрини мислителя: якщо ідеї розділяють, то інтереси об’єднують. Правильно зрозумілій egoїзм, за Дж. Локком, приводить не до обов’язкового примусу, як вважав попередник, а до вільної кооперації, в якій взаємний інтерес нейтралізує розбіжності в цілях. Громадяни не лише передовіряють управління суспільними справами державі, а й вживають заходів щодо уbezпечення себе від її сваволі. Сама по собі влада загрозлива, а тому вона має бути розподілена й обмежена конституцією. Саме цим роздумам і завдячує ідея Дж. Локка щодо розподілу влади, у його версії, на законодавчу, виконавчу і союзну (федеративну): законодавча влада приймає закони, виконавча влада реалізує їх, а союзна – відає питаннями зовнішньої політики [6, с. 262].

Французький філософ Ш.-Л. Монтеск'є (1689 – 1755) на цій основі створив струнку й розгалужену теорію розподілу влад. Уже традиційно, слідом за Дж. Локком та його однодумцями, необхідність розподілу влад він першочергово пояснював сутністю людської природи – тяжінням до зловживання владою. “Якщо влада законодавча і виконавча будуть поєднані в одній особі чи установі, – стверджував філософ, – … то свободи не буде, тому що… цей монарх чи сенат стануть створювати тиранічні закони, для того щоб так же “тиранічно” застосовувати їх” [7, с. 290–291].

Проте питання влади і представництва він розглядає під іншим кутом зору. При цьому як домінантну визначається таку проблему: яким чином усередині самої влади встановити співвідношення сил, яке б обмежувало здійснення влади і, тим самим, гарантувало свободу? Окрім того, з'ясовуючи основи взаємодії гілок влади, мислитель вважав, що “законодавча влада… має право і повинна розглядати, яким чином приводяться у виконання створені нею закони” [7, с. 294 – 296].

Англійський політичний діяч, один із засновників класичного консерватизму Е. Берк (1729 – 1797), базуючись на досвіді революційної Франції, намагався виправити такі викривлення представництва, як нехтування інтересами виборців та корупція депутатів. Тодішні французькі Національні збори, названі ним “конституційним монстром”, дійсно частково підтверджували характеристику автора.

Тогочасну спадщину представництва, безумовно, збагатило і напрацювання Е. Берка щодо вільного депутатського мандату. Класичним викладом цієї моделі можна вважати його промову, виголошенну перед виборцями м. Брістолья у 1774 р.: “Так, ви обираєте свого представника; але тільки-но ви його обрали, він уже не просто представник Брістолья, а член парламенту… Ваш представник має робити все для вас, зберігаючи за собою лише одне – своє право судження: але саме цим він і служить вам, і він зрадить вас, якщо принесе в жертву свої судження в угоду вашим змінним настроям” [Цит. за: 13, с. 281].

Картина розвитку тодішніх знань про народне представництво була б неповною поза спадциною Е.-Ж. Сійеса (1748 – 1836), однієї з ключових фігур Французької революції кінця XVIII ст., її ідейного натхненника і глибокого аналітика. До безумовних здобутків його політичної спадщини слід віднести: критику станового суспільства і розвінчування привілеїв як його основного принципу (“Нарис про привілеї”, 1788 р.); пропаганду народного представництва як основного і достатнього знаряддя боротьби проти абсолютизму (“Погляд на засоби здійснення повноважень представниками Франції в 1789 р.”, 1789 р.); виведення авторської концепції політичної організації суспільства, яка базується на єдності й неподільності суверенітету нації (до речі, приблизно такими ж були висхідні погляди в його співвітчизника Ж.-Ж. Руссо, але в цього мислителя склалась інша концепція, про неї див. нижче), та його узгоджені з принципом політичного представництва – суверенітет неподільний, громадяни не передають свій суверенітет парламентові, а лише делегують йому права на обстоювання власних інтересів (“Що таке третій стан?”, 1789 р.) [11, с. 96-97]. Цілком сучасна думка!

Своєрідною віхою в розумінні концепції народного представництва стали статті американців А. Гамільтона (1757 – 1804), Дж. Медісона (1751 – 1836) та Дж. Джекса (1745 – 1829), об’єднані спільною назвою “Федераліст” і опубліковані наприкінці XVIII ст.

З огляду на проблематику дослідження, ці статті передусім цікаві тим, що у формі уявного для наших сучасників протиріччя між демократією та республікою в них аргументовано було доведено необхідність політичного представництва. Згідно з тлумаченням Дж. Медісона, наприклад, яке на рівні поверхової уяви може видатися суперечливим і дивним, демократія постає як негативне й шкідливе явище. Але при цьому слід зробити єдине уточнення: під демократією він розуміє пряму демократію, або, в авторському викладі, “ширу демократію”, яка може реалізовуватись лише в невеликих соціумах. У знаменитому “Федералістові № 10” він чітко заявив: “Під широю демократією я розумію суспільство, яке складається з невеликої кількості громадян і яке шляхом спільніх зібрань особисто здійснює управління...” [12, с. 83].

Автор вважає таку демократію загрозливою для суспільства. Він побоюється, що за такого механізму при здійсненні влади в народі обов’язково виникнуть розбіжності – і не лише індивідуальні, які легко проконтролювати, а й колективні, тобто фракційні, що породжуватимуть “фракційність”. Відтак, у розумінні мислителя, оптимальною моделлю влади є система представництва (у його буквальному тлумаченні, “республіка”), яка може гарантувати утвердження принципів свободи та справедливості, а також ефективне управління в інтересах народу. Автор наполягає на тому, що система представництва, за якої править вузьке коло осіб, не є ні олігархією (“Федераліст № 57”), ні аристократією (“Федераліст № 63”) [12, с. 363 – 368; 380-381].

Беззаперечним достоїнством напрацювань “федералістів” стало опрацювання концепції “стремувань і противаг”. В їхньому баченні, усі три гілки влади – законодавча, виконавча і судова – мають бути рівноцінними, що забезпечує їм можливість взаємного контролю і стримування [12, с. 325, 327]. Але при цьому вони вважали, що за умови республіканського правління законодавча влада є об’єктивно найсильнішою, і її слід додатково стримувати – засобами “внутрішнього” (днопалатність, який, порівняно з колегами, більше уваги приділяв А. Гамільтон [12, с. 124, 215-216, 297-298]) та «зовнішнього» (наприклад, імпічмент) контролю.

Можемо стверджувати, що справжнім відкриттям XIX ст. стали роздуми про народне представництво англійського філософа, ідеолога ліберальної демократії та ідейного провісника розвитку англійського парламентаризму Дж. Бентама (1748 – 1832). Виходячи з того, що найбільший політичний суверенітет мас народ, він вірив у загальне виборче право як засіб зробити інтерес народу дієвим, реалізованим у законах і політиці урядів. Дж. Бентам вважав, що “розв’язання всіх труднощів, як теоретичних, так і практичних, буде знайдено в цьому великому відкритті нових часів – у системі представництва”. Він висунув чотири головні принципи, дотримання яких мало забезпечити представницьким зборам національну підтримку: 1) прямі вибори; 2) постійна змінюваність депутатів; 3) наперед задані умови для виборців та кандидатів; 4) пропорційний розподіл депутатів за територіями [2, с. 12].

На той час припадає і зародження традиції упередженого та негативного ставлення до народного представництва. Деякі з мислителів перебільшували реальні й вигадували уявні вади представницької системи. Французький мислитель Ж.-Ж. Руссо (1712 – 1778; “батько” так званої плебісцитної демократії), наприклад,

виходячи з ідеї про народ як єдине джерело влади і концепції суверенітету народної волі, наполягав на необхідності втілення в політичні системи держав механізмів безпосередньої демократії й негативно сприймав ідею представництва. “Англійський народ, – стверджував філософ, – був вільним лише упродовж одного дня, коли він обрав свій парламент. Після цього народ живе в рабстві, він – ніщо” [9, с. 281].

Тоді ж доволі потужно почали лунати і голоси тих опонентів “традиційного” (якщо “традицією” можна вважати лише декілька десятків років розвитку відповідних знань) бачення демократії та представництва, які не відкидали систему представництва в цілому, проте ставили під сумнів її окремі принципи. Наприклад, деякі радикальні демократи, зокрема, британець за походженням Т. Пейн (1737 – 1809), наполягали на тому, що в разі отримання політиками повної свободи у прийнятті рішень вони будуть діяти виключно у власних інтересах, і замість демократії суспільство отримає лише представництво. Усе ж цей дослідник і політичний діяч добре розумів, що зовні приваблива система прямої демократії тяжіє до нівелювання інтересів меншості, відтак залишається один шлях – удосконалювати систему представництва. Він, зокрема, критикував свою колишню батьківщину за те, що два з трьох “кітів” британського “змішаного правління” – монархи і палата лордів – не мають ніякого відношення до волі виборців [8, с. 181, 183, 224]. Інша справа – яким чином це робити?

Уже в 30-ті рр. XIX ст. А. де Токвіль (1805 – 1859) саме “демократією” називав ту систему влади в Америці, яку за півстоліття до цього “батьки-засновники” вважали щитом супроти загроз демократії. З іменем цього французького мислителя справедливо пов’язується започаткування традиції емпіричного дослідження проблем демократичного врядування. Його фундаментальна праця “Демократія в Америці” є націлененою на з’ясування розвитку демократії в Північній Америці й на цій емпіричній основі – на обґрутування рис демократії, які мають універсальний характер. У його розумінні, основою демократії є саме народне представництво, адже “народ бере участь у прийнятті законів, обираючи законодавців...” [10, с. 62].

Отже, саме з другої половини XVII – початку XIX ст. беруть початок процеси становлення парламентів сучасного зразка та ідеологій, які утворювали нову картину світу, побудовану на засадах свободи особистості й народного представництва. Причому первинні нагромадження знань з тієї тематики (Т. Гоббс, Дж. Локк), які виходили, передусім, із британського досвіду парламентаризму середини XVII ст., були цінними, насамперед, з огляду на відмову від традиційних поглядів на взаємозв’язки держави та індивіда, а також на здогадки щодо розподілу гілок влади. Початки ж реального формування теорії парламентаризму припадають на рубіж XVIII–XIX ст., коли система народного представництва почала запроваджуватись у США та Франції.

Серед багатьох складних проблем, що вирішувались тогочасними мислителями, надзвичайно складною і, водночас, такою ж важливою була проблема співвідношення демократії, народного суверенітету і політичного представництва. Як уже зазначалось вище, до вказаного часу автори різних концепцій суверенітету оминали категорію представництва. Природно, що в руслі такого підходу найбільш природною виглядала концепція Ж.-Ж. Руссо. Але ж так, до речі, мислили і

родоначальники ліберальної теорії представництва, зокрема Ш.-Л. Монтеск'є. У цьому плані піонерськими слід визнати напрацювання Е.-Ж. Сійєса (національний суверенітет не лише не суперечить представництву, а й вимагає його!).

Але поки що дослідження проблем народного представництва і парламентаризму залишалось справою одинаків. Бракувало системного аналізу різних підходів чи концепцій. Системна і розгалужена теорія парламентаризму була справою майбутнього (у розрізі зазначених напрацювань доцільно зосередити увагу на стані досліджень системи народного представництва в подальший період).

З висоти сьогодення наведене в назві статті протиставлення (“демократія” чи “республіка”? Саме таким чином намагалися з’ясувати проблеми народного представництва деякі тогочасні автори) видається, звичайно ж, уявним. Проте воно чітко вказує як на особливості тодішніх досліджень з відповідної проблематики, так і на його хронологічні рамки.

Література:

1. *Бенетон Ф.* Введение в политическую науку : [пер. с фр.] / Ф. Бенетон. – М. : Весь мир, 2002. – 368 с.
2. *Бентам И.* Тактика законодательных собраний / И. Бентам. – СПб. : Изд-во Л. А. Велихова, 1907. – 181 с.
3. *Гоббс Т.* Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Соч. : в 2 т. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 6 – 590.
4. *Даль Р.* О демократии : [пер. с англ.] / Р. Даль. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
5. *Демиденко Г. Г.* История учений о праве и государстве : курс лекций / Г. Г. Демиденко. – Х. : Факт, 2001. – 384 с.
6. *Локк Дж.* Два трактата о правлении / Дж. Локк // Соч. : в 3 т. – М., 1988. – Т. 3. – С. 252 – 297.
7. *Монтескье Ш.* О духе законов / Ш. Монтескье // Избр. произведения. – М., 1955. – С. 159 – 734.
8. *Пейн Т.* Права человека / Т. Пейн // Избр. соч. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 176 – 245.
9. *Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Центр фундамент. социологии, 1998. – 321 с.
10. *Токвіль А. де.* Про демократію в Америці : [пер. з фр.] / А. де Токвіль. – К. : ВД “Всесвіт”, 1998. – 587 с.
11. *Тырсенко А. В.* Аббат Э.-Ж. Сийес (1748 – 1836). У истоков французской либеральной идеологии / А. В. Тырсенко // Новая и новейшая история. – 1998. – № 6. – С. 88 – 111.
12. Федералист. Политическое эссе Александра Гамильтонна, Джеймса Мэдисона и Джона Джекса : [пер. с англ.]. – М. : Литера [и др.], 1993. – 592 с.
13. *Хейнуд Э.* Политология : учеб. для студентов вузов : [пер с англ.]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 544 с.

Надійшла до редколегії 07.05.2008 р.